वागीशा, स्त्री, (वाचामीशा।) सरस्वती। यथा,
"वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि।
यस्यास्ते हृदये संवित् तं नृसिंहमहं भजे॥"
इति श्रीमद्भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी॥

वागीश्वरः, पुं, (वाचामीश्वर इव।) मञ्जुघोषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (जैनविशेषः। इति च त्रिकाण्डशेषः। १। १। २३॥ बृहस्पतिः। ब्रह्मा। इति व्युत्पत्तिलब्धोऽर्थः॥) वाचामीश्वरे, त्रि। यथा, गारुड़े १९६ अध्याये।
"रुद्रामलकचूर्णं वै मधुतैलसमन्वितम्।
जग्ध्वा मासं युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो भवेत्॥"

वागीश्वरी, स्त्री, (वाचामीश्वरी।) सरस्वती। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, तन्त्रसारे। "वागीश्वरीं ऋतुस्नाताम्॥")

वागुजी, स्त्री, सोमराजी। इत्यमरः। २।४।९॥ (यथा, वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठाधिकारे।
"घर्म्मसेवी कदुष्णेन वारिणा वागुजीं पिबेत्।
क्षीरभोजी त्रिसप्ताहात् कुष्ठरोगाद्विमुच्यते॥")

वागुणः, पुं, कर्म्मरङ्गः। इति शब्दमाला॥

वागुरा, स्त्री, (वातीति। वा गतिबन्धनयोः + "मद्गुरादयश्च।" उणा० १।४२। इति उरच्-प्रत्ययेन गुणागमेन च साधुः।) मृगबन्धनार्थजालविशेषः। इत्यमरः। २।१०।२६॥ (यथा, कथासरित्सागरे। २१। १६।
"श्वानः श्वभ्रा वने तस्मिंस्तस्य वर्त्मसु वागुराः॥")

वागुरिकः, पुं, (वागुरया चरतीति। वागुरा + "चरति।" ४। ४। ८। इति ठक्।) व्याधः। वागुरया मृगादीन् बध्नातिः यः। इत्यमरः। २। १५। ४॥ (यथा, रघुः। ९। ५३।
"श्वगणिवागुरिकैः प्रथमास्थितं
व्यपगतानलदस्यु विवेश सः॥")

वाग्गुदः, पुं, (वाचा गोदते क्रीड़तीवेति। गुद् क्रीड़ायाम् + कः।) पक्षिविशेषः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ एतद्योनिकारणं यथा,—
"कौषेयं तित्तिरिर्हृत्वा क्षौमं हृत्वा तु दर्दुरः।
कार्पासतान्तवं क्रौञ्चो गोधा गां वाग्गुदो गुड़म्॥"
इति मानवे १२ अध्यायः॥

वाग्गुलिः, पुं, (वाचा गुड़ति रक्षतीति। गुड़ + "इगुपधात् कित्।" उणा० ४। ११८। इति इन्। स च कित्।) ताम्बूली। राज्ञां ताम्बूलदाता। इति शब्दमाला॥

वाग्गुलिकः, पुं, (वाग्गुलि + स्वार्थे कन्।) ताम्बूलदः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वाग्दरिद्रः, त्रि, (वाचि दरिद्र इव।) मितभाषी। तत्पर्य्यायः। वाग्यः २। इति शब्दमाला॥

वाग्दलं, क्ली, (वाचां दलमिव।) ओष्ठाधरौ। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वाग्दुष्टः, पुं, (वाचा वाक्यमात्रेण दुष्टः।) व्रात्यः। इति जटाधरः॥

वाग्दुष्टः, त्रि, (वाचा शुद्धेऽपि वस्तुनि अशुद्धरूपत्वदुर्व्वाक्येन दुष्टः।) वाचा दोषयुक्तः। यथा,—
"वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहतास्तथा।
वाससा चावधूतानि वर्ज्ज्यानि श्राद्धकर्म्मणि॥"
इति श्राद्धतत्त्वम्॥ *॥
तदन्नभक्षणप्रायश्चित्तम्। तत्र शङ्खः।
"वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च भाजने भावदूषिते।
भुक्तान्नं ब्राह्मणः पश्चात् त्रिरात्रन्तु व्रती भवेत्॥"
एतदभ्यासे व्रती यावकेन तत्र द्वादशपणा देयाः। इति प्रायश्चित्तविवेकः॥

वाग्देवता, स्त्री, (वाचां देवता।) सरस्वती। यथा,—
"पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तमुखदोःपन्मध्यवक्षःस्थलां
भास्वन्मौलिनिबद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम्।
मुद्रामक्षगुणं सुधाढ्यकलसं विद्याञ्च हस्ताम्बुजैर्
विभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये॥"
इति तन्त्रसारः॥

वाग्देवी, स्त्री, (वाचां देवी।) सरस्वती। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ५। १६३।
"द्विजस्तयोर्नायकाख्यो गौरीशसुरसद्मनोः।
चातुर्विद्यः कृतस्तेन वाग्देवी कुलमन्दिरम्॥")

वाग्मी, [न्] त्रि, (प्रशस्ता वागस्त्यस्येति। "वाचो ग्मिनिः।" ५। २। १२४। इति ग्मिनिः।) वक्ता। इत्यमरः॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे। ४। १५।
"वाग्मी प्रगल्भः स्मृतिमानुदग्रो बलवान् वशी॥")
पटुः। इति मेदिनी। ने, १३०॥

वाग्मी, [न्] पुं, (प्रशस्ता वागस्त्यस्येति। वाच् + ग्मिनिः।) सुराचार्य्यः। इति मेदिनी। ने, १३०॥ (पुरुवंशीयमनस्योः पुत्त्रविशेषः। यथा, महाभारते। १। ९४। ७।
"शक्तः संहननो वाग्मी सौवीरीतनयास्त्रयः।
मनस्योरभवन् पुत्त्राः शूराः सर्व्वे महारथाः॥")

वाग्यः, त्रि, (वाचं परिमितवाक्यं याति गच्छतीति। या + कः।) वाग्दरिद्रः। इति शब्दमाला॥ निर्व्वेदः। कल्यः। इत्यजयः॥

वाग्यतः, त्रि, (वाचि वाक्ये यतः संयतः।) वाक्यसंयतः। यथा,—
"प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत्।
प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं स्पृशेत्॥"
इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतशङ्खलिखितवचनम्॥

वाग्यामः, त्रि, अशक्त्यादिना वाचं यच्छति यः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

वाङ्कः, पुं, समुद्रः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वाङ्मती, स्त्री, (स्तुतिरूपा वागस्त्यस्या इति। वाच् + मतुप्। ङीप्।) नदीविशेषः। यथा,—
"हिमाद्रेस्तुङ्गशिखरात् प्रोद्भूता वाङ्मती नदी।
भागीरथ्याः शतगुणं पवित्रं तज्जलं स्मृतम्॥
तत्र स्नात्वा हरेर्लोकानुपस्पृश्य दिवस्पतेः।
त्यक्त्वा देहं नरा यान्ति मम लोकं न संशयः॥"
इति वाराहे गोकर्णमाहात्म्ये जलेश्वरमाहात्म्यवर्णननामाध्यायः॥

वाङ्मयं, त्रि, (वाक्स्वरूपम्। वाच् + मयट्।) वाक्यात्मकम्। यथा,—
"न्यरस्तजभ्नगैर्लान्तैरेभिर्द्दशभिरक्षरैः।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना॥"
अपि च।
"पद्यं गद्यमिति प्राहुर्व्वाङ्मयं द्विविधं बुधाः।
प्रागुक्तलक्षणं पद्यं गद्यं संप्रति गद्यते॥"
पद्यं यथा,—
"पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत्॥
सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्चेति तत्त्रिधा।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः॥
आदिस्तृतीयवद्यस्य पादस्तूर्य्यो द्वितीयवत्।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्त्तितम्॥"
गद्यं यथा।
"अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम्।
चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः॥
अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः।
तद्धि वैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत्॥
भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढ़ाक्षरम्।
वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम्॥"
इति छन्दोमञ्जरी॥ *॥
वाङ्मयपापानि यथा,—
"पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यञ्चापि सर्व्वशः।
असम्बन्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम्॥"
तथा परुषवचनमपवादः पैशुन्यमनृतं वृथालापो निष्ठुरवचनं इति वाङ्मयानि षट्। परेषां देशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताचारपरिच्छदशरीरकर्म्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषम्।
"यच्चान्यत् क्रोधसन्तापत्राससंजननं वचः।
परुषं तच्च विज्ञेयं यच्चान्यच्च तथाविधम्॥
चक्षुष्मानिति लुप्ताक्षं चाण्डालं ब्राह्मणेति च।
प्रशंसानिन्दनं द्वेषात् परुषान्न विशिष्यते॥"
तेषामेव परुषवचनानां परोक्षमुदाहरणं अपवादः। गुरुनृपतिबन्धुभ्रातृमित्रसकाशे अर्थोपघातार्थं दोषोपाख्यानं पैशुन्यम्। अनृतं द्विविधं असत्यमसंवादश्चेति।
"देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात्।
नर्म्महासप्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थभाषणम्॥
गुह्याङ्गामेध्यसंज्ञानां भाषणं निष्ठुरं विदुः।
यदन्यद्वा वचो नीचस्त्रीपुंसोर्मिथुनाश्रयम्॥
इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात्।
इह चामुत्र च क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते।"